

A magyar nyelvű referáló és bibliográfiai szakirodalmi tájékoztatás* távlatairól

Viszonzás ürügyén *Stubnya György*: A felhasználó, aki nem vevő, a piac, amely virtuális c. előadására/cikkére – *nem személyes megtámadtatás címén*

A viszonzásban a szerző visszatekint a magyar nyelvű referáló folyóiratok reformjára, és ennek kapcsán a referáláshoz kapcsolódó szolgáltatások 1981–1982-ben feltételezett jövőjére. Az akkor feltételezett legalább 10–20 évi „túlélés” a valóságban csak 12 évnek bizonyult, nem azért, mintha az akkori érvek és feltételezések többsége hibás lett volna, hanem azért, mert mind a technikai fejlődés, mind a piac változása gyorsabb volt a vártnál.

Előzmények

A szóban forgó előadás a Magyar Könyvtárosok Egyesülete 25. vándorgyűlésén hangzott el. Cikkváltózatába [1] – igen helyesen – beépült az előadó/szerzőnek a vitában elhangzott hozzászólásomra adott válasza, annak publikálásra szánt formájában. Idézem ezt a választ:

„Ezért (utalás az említett szolgáltatások szükségessége mellett állást foglaló fejtegetésre; *magyarázat tőlem, V. E.*) ért sokkolóan és teljesen váratlanul, amikor a hozzászólók között az elképzelés haszontalanságát, értelmetlenségét éppen az a kollégám csejtelte, aki korábban a feltárási tevékenység megszervezésében és irányításában aktívan vett részt. Különösen az lepett meg, hogy a szakma elismert tekintélye önmagára hivatkozva nemcsak a szakirodalmi tájékoztatók, hanem az egész *ilyen típusú tájékoztatás (kiemelés tőlem, V. E.)* értelmét kétségbevonta.”

Az olvasó engedelmével nem foglalkozom S. Gy. cikkének gondolatmenetével, nem bírálom annak terminológiáját sem, állításait sem, ill. erre csak annyiban térek vissza, hogy megkísérlem rekonstruálni, mi az az „ilyen típusú tájékoztatás”, amit – úgy mond – haszontalannak, értelmetlennek minősítettem. Nos – jöllehet általában „szakirodalmi tájékoztatásról”, „szakirodalmi feltárásról” esik szó –, az OMIKK (OMK, OMKDK) szolgáltatások történetének ismerete, a megemlített szolgáltatások (az egy helyen említett műszaki-gazdasági tájékoztatás kivételével) és a vázolt

* Az olvasó szíves engedelmével csak akkor beszélek információról – tájékoztatás helyett – amikor valóban információról, tehát a tájékoztatás tárgyáról, vagy tájékoztatásról és tájékoztatóról együttesen (pl. információs piac) van szó.

„utódszolgáltatás” jellege egyaránt arra utal, hogy S. Gy. a magyar nyelvű (pontosabban tartalmi elemeit – esetleges referátumot, címfordítást, tárgyszavakat – illetően magyar nyelvű), nem az eredeti pótlására, hanem figyelemfelkeltésre szolgáló szolgáltatásokról, „magyarán” a *magyar nyelvű referáló és bibliográfiai szolgáltatásokról* beszél. Ezeket minősítettem volna haszontalannak és értelmetlennek, szembe fordulva szakmai működésem egy évtizedes, eseményekben és – hadd reméljem – eredményekben nem szegény szakaszával. Az, hogy egy vitában kinek a részéről mi hangzott el, másodlagos fontosságú. Arra azonban érdemes visszatérni, hogy e szolgáltatásoknak mennyiben van ma létjogosultsága, és ha e tekintetben valami megváltozott, annak mi az oka.

Az aligha szorul bizonyításra, hogy *minden tájékoztatósi (információs) szolgáltatás addig hasznos és szükséges, amíg – akár kiválósága miatt, akár azért, mert nincs hozzáférhető, jobb helyette* – igénylik, megveszik és használják. Mégsem lenne indokolt minden vizsgálat nélkül a piac reagálása (a fizetőképes kereslet) alapján állást foglalni, vagy legalábbis vizsgálni kell a fizetőképes kereslet visszaesésének okait.

A magyar nyelvű referáló és bibliográfiai szolgáltatások első válsága

Ami a magyar nyelvű referáló és bibliográfiai (általában referáló) tájékoztatást, műszaki szakterületen a kiváló „alapító atya”, *dr. Polzovics Iván* művét illeti, ennek kétségtelen középpontjában az erősen szelektált külföldi folyóiratok erősen szelektált cikkeinek nagyrészt referáló, kisebb mértékben címfordításra

szorítóközű feldolgozása állt. A – pozitív értelemben – „egy rókáról több bőrt lenyúzó” szolgáltatási csokor középpontjai pedig nem vitásan a *műszaki lapszemlék* voltak, amelyekhez (múlóan, csak katalógusként, irodalomkutatási bázisként továbbélve) a figyelőkarton-szolgálat és – később – a témafigyelés, ez a Luhn-féle szelektív információterjesztést (SDI-t) megelőző, de genezisének állapotában megrekedt manuális szolgáltatás csatlakozott, látszólag önállóan, valójában pedig melléktermékként.

A 70-es évek végén ez a szolgáltatási épület sokrétű válságba került. A főbb momentumok:

- ▶ a műszaki lapszemlék példányszáma visszaesett vagy stagnált, a használatukról szóló adatok (helyszíni tapasztalatok, lapszemlékre hivatkozó fordítás- vagy másolatrendelések) is romló tendenciájúak voltak;
- ▶ az ország gazdasági rendszerét némi pozitív irányultsággal „megpatkolni” igyekvő „új gazdasági mechanizmus” elvei a nem könyvtári, ill. nem tisztán könyvtári jellegű információszolgáltatások áru jellege, sőt önfenntartása mellett foglaltak állást, amiről a műszaki lapszemlék, ill. a teljes „csokor” együttes eredményét illetően sem lehetett szó;
- ▶ a műszaki lapszemléket, és általában az itt említett szolgáltatásokat súlyos bírálatok érték azért, hogy bázisuk nem elég teljes a kutatók információigényeinek kielégítésére, gyakran párhuzamosak, korszerűtlenek, nem hasznosítják a számítástechnika nyújtotta előnyöket;
- ▶ a nagy, nemzetközi referáló szolgáltatások gépi SDI-re alkalmas mágnesszalagos változatainak elterjedése, és a gyermekcipőt viharos sebességgel kinövő online információkeresési szolgáltatások megjelenése miatt rohamosan csökkenni kezdett (főleg „kis nyelvű” országokban, de még német nyelvterületen is) a nemzetközi szakirodalom nemzeti nyelvű, tartalmi tájékoztatásra hivatott feldolgozása; terjedt az a meggyőződés, hogy az unostalan emlegetett *információrobbanás körülményei között a nagy, nemzetközi adatbázisok és az azokra alapozott, korszerű szolgáltatások használata a célszerű, nem pedig a szakirodalom egy töredékének nemzeti nyelvű feldolgozása, és az erre alapozott tájékozódás. Az említett szolgáltatási csokor alap gondolata ezzel szemben állt.*

Ilyen körülmények között dönteni kellett a műszaki lapszemlék, de általában is a magyar nyelvű referáló és bibliográfiai szolgáltatások jövőjéről. E sorok írója volt az, aki az akkori körülmények között, legjobb meggyőződésétől vezéreltetve, az alábbiakban bemutatott indokok alapján a szóban forgó szolgáltatások fenntartása, pontosabban fejlesztése mellett tört lándzsát, ezt a szakirodalomban meg is indokolta (lásd alább), továbbá a referáltatás és a referáló folyóiratok

(műszaki lapszemlék, majd a fejlesztés után szakirodalmi tájékoztatók) átszervezése során, munkatársai-val együtt el is végezte az indokoltnak tartott és indokoltnak bizonyult fejlesztést.

Vizsgálat az elemzett szolgáltatások szükségességéről

Ennek alapja a válasz volt arra a világszerte és itthon, szóban, írásban, és az említett válságjelenségek által tényekben is feltett kérdésre, hogy *fenn kell-e, ill. fenn lehet-e tartani a magyar nyelvű referáló és bibliográfiai tájékoztatást, főként ennek gerincét, a referáló folyóiratokat* (hiszen referálás nélkül a témafigyelés is halálra ítéltetett).

A választ – a gyakorlati fejlesztés mellett – a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 1983. évi 1–2. számában megjelent cikkemben, közelebbről egy folytatásos cikk első részében [2] igyekeztem megadni. Gondolom erre utalt S. Gy., amikor azt írta, hogy ön magamra hivatkoztam, hiszen ezt valóban említettem hozzászólásomban. Az olvasó azonnal látni fogja, hogy helyel-közzel negatív mai álláspontom alátámasztására csak annyiban hivatkozhatom erre a cikkre, hogy vizsgálom: mi változott meg azóta.

A legfontosabb: a cikkben említett (1981–82-ben végzett) vizsgálat fő következtetése az alábbi volt:

„...a külföldi (és belföldi) műszaki szakirodalom magyar nyelvű referálására és az erre alapozott referáló kiadványokra és szolgáltatásokra továbbra is, *legalább még 10–20 évig* (kiemelés tőlem, 1994-ben, 11 év elteltével; V. E.) szükséges van, de e tájékoztatási forma korszerűsítésre, tökéletesítésre szorul.”

Fő indokokként az alábbiakat említettem (nem szövegszerű idézetek):

- ▶ Nemcsak a kutatók igényelnek szakirodalmi információkat, hanem számos más használó is; a szűken tematikus tájékozódás mellett szükség van a szakismeretek szinten tartását célzó, általánosabb szakterületi tájékozódásra is, erre pedig a retrospektív gépi információkeresési szolgáltatások nem alkalmasak. A gépi SDI is csak szűk témákról adott kurrens tájékoztatásra alkalmas. A – mutatókkal jól ellátott – referáló folyóiratok mind a folyamatos, mind a retrospektív, és mind a szűk témára irányuló, mind a szélesebb szakterületi igények kielégítésére alkalmasak, nem is szólva a létrehozható referátum-adatbázisokról.
- ▶ A különféle igényeket különféle szolgáltatásokkal kell kielégíteni; ez nem párhuzamosság; a munkahelyi könyvtárak és információszolgálatok által végzett magyar nyelvű tájékoztatás és az országos szolgáltatások közötti párhuzamosságokat pedig együttműködéssel, fúziókkal lehet csökkenteni, úgy, hogy ez a felhasználóknak hasznos legyen.

- ▶ Az, hogy a vizsgált szolgáltatások sokkal kevésbé teljesekek, mint a nemzetközi adatbázisok, nem csak hátrány, mert a hazai szempontok érvényesítése a válogatásnál segíti a felhasználót.
- ▶ A különféle szakterületek információs adottságai nem azonosak; míg egyes szakterületeken (pl. kémia, fizika) a nemzeti nyelvű tájékoztatás céljára reális létrehozható bázis valóban versenyképtelen a nagy külföldi adatbázisokkal, más területeken sokkal jobb reprezentáció biztosítható.
- ▶ Nem minden információigényt lehet és kell számítógéppel segítenni, különösen pedig online módon kielégíteni; ez túlságosan drága lenne.
- ▶ A magyar információhasználók nyelvtudásának alacsony színvonala (még a kutatóké is, a többieké, pl. termelésirányító műszakiaké pedig különösen) megköveteli a magyar nyelvű szakirodalmi tájékoztatást (ha úgy tetszik "feltárást").

Ezekre az elvekre épült az az intézkedéssorozat, amellyel létrehoztuk a tartalmilag, szerkezetileg és formailag egyaránt megújult szakirodalmi tájékoztatókat a műszaki lapszemlék utódjaiként. Ezek új vonásai (füzetenkénti és éves tárgymutató és egyéb mutatók, a „szóródott” szakirodalom „átirányítása” minden, szakmailag érdekelt szakirodalmi tájékoztatóba, a feldolgozott dokumentumfajták körének bővítése, az elkészült fordításokról szóló információk beolvasztása a megfelelő tematikai rész anyagába, a szakterület magyar folyóiratcikk-irodalmának bibliográfiai feldolgozása a szakirodalmi tájékoztatókban és mellékleteikben, az eredeti dokumentumok kölcsönzésének, másolatának, ill. fordításának könnyített megrendelési módja, a vonzóbb külső), no meg nem utolsósorban a számos szakterület intézményeivel kötött fúziós és nagy példányszámú „tömb-megrendelésre” kötött megállapodások oda vezettek, hogy az önköltségre és méltányos haszonra épülő kalkuláció szerinti áron eladott és – szerény mértékben – hirdetések is közlő szakirodalmi tájékoztatók önfenntartóak lettek. A gyakorlatigent mondott a fent említett következtetésre.

Az újabb válság és okai

Az első sötétebb felhők 1988–1989-ben kezdtek gyülekezni, egyes tömb-megrendelő partnerek megszűntek, ill. visszalépése miatt, de az egyedileg értékesített példányok számának visszaesése és a költségek inflációs, ill. adórendszer okozta emelkedése miatt is. Utóbb a bevételek csökkenése fokozatos szerkezeti/minőségi engedményekre vezetett a megtakarítás ér-

* A feltárás szó azért van idézőjelben, mert nem tudok szakítani e kifejezés iránti ellenszenvemmel. Sohasem értem meg, hogy e bányászati vagy sebészeti szakkifejezés miért fejezi ki jobban a lényegét, mint a becsületes – természetesen *tartalmi feldolgozást is jelentő* – *feldolgozás*.

dekében. Ez azonban messze nem ellensúlyozta a költségek növekedését, majd a szervezett (tömb-megrendelő) és az egyedi piac 1991 és 1993 között bekövetkezett összeomlását. Az önfenntartás már csak szép emlék maradt, az egyébként is vontatottan folyó, komplex számítógépesítést és adatbázis létrehozását célzó munkálatok leálltak, a szakirodalmi tájékoztatók és a témafigyelés pedig „támogatást kapni vagy meghalni” helyzetbe került.

Végző eredményként e szolgáltatások eredeti formáját 1994-re megszüntették, és helyükbe kevesebb forrásra támaszkodó, számítógépes adatbázison nyugvó, bővített magyar címfordítást, és magyar tárgyszavakat tartalmazó bibliográfiai tételeket szolgáltatató, témafigyelés jellegű szolgáltatás lépett. Végző fokon – bár természetesen a múltira is visszamenő, ill. általában a nemzeti nyelvű jeladó tájékoztatásra („feltárássra”) kiterjedő érvénnyel – ennek piacáról, támogatásáról stb. szolt S. Gy. előadása.

Úgy vélem, hogy a „sikerorszak” óta bekövetkezett változások két fő tényezőre vezethetők vissza: a tájékoztatói (információs) technológia és a piac változásaira. Ezen belül is a piac objektív változásait tartjuk fontosabbnak.

Lássuk azonban előbb a *technológiát*. Az online szolgáltatások igénybevételének további terjedése mellett az ugrást (a magyar szolgáltatásokat illetően – bár nem „ők” ugrottak – a halálugrást) a *CD-ROM adatbázisok* megjelenése és hazai elterjedése jelentette. A hatalmas adattömeget tartalmazó CD-ROM adatbázisokhoz, sokrétűen, „felhasználóbaráti” technológiát alkalmazva lehet hozzáférni (a hazai könyvtárakban ingyen vagy olcsón; megvásárolva a CD-ROM adatbázist drágábban, de kényelmesen), egyre gyakrabban helyi, sőt (a könyvtárak CD-ROM-jaihoz) távoli, belföldi hálózatokon keresztül is. Nemcsak retrospektív tájékozódásra, hanem – rendszeres „update”-jeik révén – újdonságfigyelésre is használhatók.

Igaz: ezek sem alkalmazhatók általános szakterületi tájékozódásra, a szakismeretek szinten tartására, csak szűken tematikus tájékozódásra, de – lásd utóbb – ez látszik a jeladó tájékoztatás iránti aktívabb igénynek. Igaz: nem minden szakterületen állnak rendelkezésre, ill. nem egyenlően vannak teljességi fölényben a korábbi magyar nyelvű szolgáltatásokkal szemben, de a legtöbb, és növekvő számú területen mégis „ők” az erősebbek. Igaz: idegen – pontosabban, a lényeg tekintve –, angol nyelvűek, de maga a keresett és talált szakirodalom – elenyésző kivétellel eleve idegen nyelvű, tehát az idegen nyelv csak kereséskor jelent többletakadályt, országosan erősen növekvő angol nyelvtudás mellett is. Végeredményben a CD-ROM adatbázisokkal, azok adattömegével és könnyű használatával – különösen a kutatók és fejlesztők, tehát a vitathatatlanul döntő használócsoporthoz esetében – a szakterületek nagy részén versenyképtelenek a magyar nyelvű szolgáltatások, vagy bibliográfiai adatbázisok.

Ami a *piacot* illeti, itt mindenekelőtt egy tévedést kell belátnunk. A korábbiakban mindig az információhasználók igényeiről beszéltünk (jogosan), de nem az információhasználóktól, hanem vállalataiktól, kutatóintézetektől, egyszerűen munkahelyüktől kaptuk a megrendeléseket. E két partnerscsoportot a gyakorlatban összemostuk, azon az alapon, hogy a munkahelynek érdeke munkatársainak informáltsága. Ez persze alapjában igaz, de nem minden tekintetben. A munkahely ugyanis munkatársaival szemben követelménynek tekintti tájékozottságukat, de ebben csak korlátozottan nyújt segítséget, mindenekelőtt ami a közvetlen gazdasági érdeket nem érintő, „szakismereteket szinten tartó” tájékozódást illeti. Ez a tény a magángazdaság terjedésével és a fennmaradt állami használói körök elszegényedésének körülményei között vált nyilvánvalóvá.

Emellett a gazdaság mai szereplői nem úgy tájékozódnak, mint a „szocialista” vállalat. A nagyvállalatok (itt nem a privatizáció előtti vergődés óráit élő, és eközben csak a túlélésre, vagy rosszabbra összpontosító állami vállalatokról van szó, hanem a magáncégekről) jelentős része vegyes, vagy külföldi tulajdonban álló társaság. Műszaki fejlesztési tevékenységük (és ennek információigénye) nem itthon merül fel; persze eltekintve a hazai keresleti és kínálati piacra, pénzügyi és jogi viszonyokra vonatkozó és hasonló, nem bibliográfiai információktól. A számottevő K+F tevékenységet folytató, hazai tulajdonú nagy magánvállalat ritka, mint a fehér holló, és az erősen lecsökkent számú kutatóintézethez hasonlóan egyre inkább információs önellátásra rendezkedik be. A közepes és kisebb vállalatok nem maguk tájékozódnak (ők gyakran még a fent említett piaci-gazdasági tényinformációkat illetően sem), hanem tanácsadó, fejlesztő, szervező stb. cégeket vesznek igénybe, és azoktól várják el az informáltságot. A konjunktúra hullámaira felkapaszkodó (néha a hullámvölgyet hullámhegynek néző) kis cégeknél (nem is szólva a csalókról, szerencsevadászokról) e probléma fel sem merül – legalábbis ma és általában még nem. Ha majd felmerül, alighanem úgy viselkednek majd, mint a fent említett közepes és kisebb vállalatok.

Egy szó mint száz: a műszaki információ, különösen a jeladó (referáló és bibliográfiai) információ piaca bizony összeomlott. Azért emelem ki a jeladó tájékoztatási szolgáltatások piacát, mert az „eredetít pótló” tömörítvény-, szemle- és vegyes periodikumok iránt még mindig inkább maradt érdeklődés – akárcsak az általános tájékozódásra alkalmasabb primer „magfolyóiratok” iránt. Javulás idővel bizonyára lesz, de több mint kétséges, hogy a magyar nyelvű jeladó szolgáltatásokat ez a remélt információs konjunktúra (amelyhez egyébként gazdasági konjunktúra is kellene) a „vállára tudná venni”. Legalább 10–20 évet „adtam” annak idején a magyar referáló folyóiratoknak, következésképpen az akkori magyar nyelvű referáló tájékoztatásnak. Nos, jóslatom alsó határa „jött be”.

Következtetések

Formálisan még nem a következtetések közé tartozik, mégis ezzel kezdem: ha egyszer nincs piac, de igények – ahogy ezt az S. Gy. által is hivatkozott felmérés és számos könyvtári tapasztalat mutatja – vannak, nem kellene-e, nem lehetne állami (alapítványi, egyéb pályázható stb.) támogatással kirántani a kátyúból a magyar nyelvű jeladó tájékoztatási szolgáltatások megrekedt szekerét? A korábban idézett alapelvől kifolyólag azt hiszem, hogy ez az út nem vezetne sehova. Ez volt az az állításom, amelyet S. Gy. elsősorban kárhóztatott, és amelyet – azt hiszem teljesebb és behatóbb érvelés után – most megismétlek. Ahogy a magyar szakirodalom bibliográfiai, de tartalmi kereső elemeket is biztosító feldolgoz(tat)ása állami kulturális feladat, úgy nem az a nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű feldolgoztatása.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a *nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű feldolgozása és e feldolgozás eredményeinek szolgáltatása* szűnjék meg. Nem, ez a tevékenység „éljen és virágozzék” (a régi „átkos” terminológia szerint) *mindenkor, amikor megveszik*. Ha bármely intézmény finanszírozná pl. a más forráshoz hozzá nem férő használó csoportok, vagy számára lényeges szakterületek ilyen ellátását, akkor a megfelelő adatbázisokat és/vagy szolgáltatásokat fenn kell tartani. Azt hiszem, még a szakirodalmi tájékoztatók egyike-másika is menthető lett volna ezen az elvi alapon. És meg kell menteni (pontosabban nem kell megmenteni, mert a jó gazdák kezében vélhetően megmenti önmagát) minden valóban igényelt, reális árán eladható szolgáltatást, ideértve – *ha e feltételeket teljesíti* – a korábban említett új típusú témafigyelést, és az adatbázisára alapozott irodalomkutatást is. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a fejlődés fő vonala más irányokba kanyarodott el, és kanyarodik el fokozottan a jövőben.

A vándorgyűlésen is csak ezt mondtam (persze rövidebben), vagy ezt akartam mondani. Ha nem ez derült volna ki belőle, azért Stubnya Györgytől is, más hallgatóimtól is elnézést kérek.

Hivatkozások

- [1] STUBNYA György: A felhasználó, aki nem vevő, a piac, amely virtuális. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 41. köt. 1. sz. 1994. p. 7–9.
- [2] VAJDA Erik: A magyar nyelvű műszaki referáló folyóiratok jövője és fejlesztésük útjai. 1. A magyar nyelvű referáló folyóiratok szükségessége. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 30. köt. 1–2. sz. 1983. p. 13–20.

Beérkezett: 1994. március 23-án.